

ORGANIZACE ZNALOSTÍ: KLÍČOVÁ TÉMATA

HELENA KUČEROVÁ

KAROLINUM

Organizace znalostí: klíčová témata

Helena Kučerová

Recenzovali: doc. Ing. Vilém Sklenák, CSc.
Mgr. Marta Špániová, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum
Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1
www.karolinum.cz
Redakce Františka Jirousová
Grafická úprava Jan Šerých
Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

© Univerzita Karlova, 2017
© Helena Kučerová, 2017

Kniha je dílčím výstupem řešení projektu NAKI DF13P010VV013 Znalostní báze pro obor organizace informací a znalostí, realizovaného v letech 2013–2015 na ÚISK FF UK v Praze.

ISBN 978-80-246-3587-3
ISBN 978-80-246-3597-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum 2019

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

OBSAH

Úvod	7
1 Organizace znalostí – staré téma v novém kontextu	15
1.1 Historičtí předchůdci oboru organizace znalostí	17
1.2 Problémy a paradigmaty organizace znalostí	21
1.2.1 Konstantní problémy organizace znalostí	23
1.2.2 Nová paradigmaty pro 21. století	26
1.3 Organizace znalostí jako obor	38
1.4 Pojmová základna a pojmová mapa organizace znalostí	46
1.5 Přístup k organizaci znalostí v tuzemském kontextu – poznámky (nejen) k české terminologii	51
1.6 Shrnutí	55
2 Systémový přístup k organizaci znalostí: cíle, prvky, procesy, kontext	57
2.1 Cíl organizace znalostí – proč se organizuje?	58
2.2 Kontext organizace znalostí – kdo, kdy, kde organizuje?	64
2.3 Prvky organizace znalostí – co se organizuje?	69
2.3.1 Jednotky organizace znalostí: dokument – informační zdroj – kolekce ..	70
2.3.2 Znalosti? Informace? Data?	77
2.3.3 Filozofický přístup k vymezení jednotky organizace znalostí	86
2.3.4 Vymezení jednotky organizace znalostí	92
2.4 Procesy organizace znalostí – co se děje při organizování?	94
2.4.1 Proces organizace znalostí	96
2.4.2 Proces přístupu ke znalostem	98
2.5 Shrnutí	103
3 Principy organizace znalostí	105
3.1 Principy intelektuální organizace znalostí	107
3.1.1 Ekvivalence a identifikace	108
3.1.2 Kategorizace a klasifikace	115
3.1.3 Analýza a její principy	120
3.1.4 Vícekriteriální analýza aneb fasety	128
3.1.5 Definování	132
3.1.6 Řazení	135
3.2 Technologické postupy v průběhu organizace znalostí	137
3.2.1 Obecné techniky organizace – umístění a označení	138
3.2.2 Metafora technik organizace – seznam, kartotéka, index	146
3.2.3 Techniky přístupu ke zdrojům – navigace, množinový přístup a přístup prostřednictvím indexu	148

3.3 Empirické principy a pravidla organizace znalostí	150
3.3.1 Pravidla slovníkového katalogu Charlese A. Cuttera a Mezinárodní principy katalogizace	151
3.3.2 Sayersovy kánony klasifikace	153
3.3.3 Principy klasifikace pro knihovny Henryho E. Blisse	154
3.3.4 Zákony, kánony, principy a postuláty Shiyali R. Ranganathana	155
3.3.5 Gruberova kritéria návrhu ontologií	159
3.4 Shrnutí	160
4 Vztahy v organizaci znalostí	163
4.1 Formální vlastnosti vztahů	164
4.2 Způsoby vyjádření a implementace vztahů	167
4.2.1 Možnosti vyjádření vztahů	168
4.2.2 Vztahy v datových strukturách	170
4.3 Vztahy v jazyce	175
4.3.1 Paradigmatické a syntagmatické vztahy	175
4.3.2 Vztahy významu pojmů a slov	178
4.4 Přístup informační vědy	184
4.5 Vztahy v systémech organizace znalostí	191
4.5.1 Vztahy v Mezinárodním desetinném třídění	191
4.5.2 Vztahy v tezaurech podle standardu ISO 25964	197
4.6 Shrnutí	198
5 Sémantická problematika organizace znalostí	201
5.1 Teoretická východiska sémantické problematiky organizace znalostí	202
5.2 Problematika označování obsahu informačních zdrojů	211
5.2.1 Pojem <i>aboutness</i> v logice	212
5.2.2 Pojem <i>aboutness</i> v informační vědě	216
5.2.3 Model <i>aboutness</i> založený na principu neomezené semiózy	223
5.3 Shrnutí	230
Závěr	231
Příloha 1: Notace UML používaná v diagramech	235
Literatura	241
Summary	247
Věcný rejstřík	248
Jmenný rejstřík	267

Úvod

Řád je duše věcí ... Rozvažujeme-li, co je to, co zachovává naše veškerenstvo i jednu každou věc o sobě v náležitém stavu, shledáme, že to není nic, naprosto nic jiného než řád. Řád je spořádání věcí přednějších i zadnějších, vyšších i nižších, větších i menších, podobných i nepodobných, podle místa, času, počtu, míry a váhy, jak každé patří a hodí se. Proto kdosi nazval řád duší věcí; pěkně a pravdivě. Neboť všechno, co je spořádáno, zachovává svůj stav neporušený potud, pokud zachovává řád; opustí-li řád, chřadne, kolísá, padá a boří se.¹

Jan Amos Komenský, *Velká didaktika*, 1627–1638

Organizace znalostí je zapotřebí a proniká všude. Existuje mnoho oblastí, úkolů a funkcí, kde může organizace znalostí změnit svět k lepšímu tím, že podpoří každodenní činnosti (léčba pacientů, poskytnutí půjčky), učení a porozumění, tvorbu významu a smyslu, rozhodování, odvozování a objevování nových znalostí lidmi i počítačovými programy.²

Dagobert Soergel, 2015

1 Cit. dle vydání z r. 1958: Jan Amos Komenský. *Vybrané spisy Jana Amose Komenského. Svazek 1, Slovo úvodní, Navržení krátké o obnovení škol v Království českém, Velká didaktika, Informatorium školy mateřské, Brána jazyků otevřená*. Jan Patočka, red. 1. vyd. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1958, s. 112.

2 Dagobert Soergel. Unleashing the power of data through organization: structure and connections for meaning, learning and discovery. *Knowledge organization*. 2015, 42 (6), s. 402.

Proč zanikla Římská říše?
Co znamená zkratka IFLA?
Co znamená slovo pozitivismus?
Ve kterém českém slově se po „r“ nepíše tvrdé „y“?
Jak je venku? Bude zítra pršet?
Je vesmír konečný?
Jak vyřešit dopravní zácpy ve velkoměstech?
Jaký je dnešní kurs eura vůči americkému dolaru?
Kde se lze dočíst něco o historii ostrova Kréta?
Jaké je chemické složení léku Paralen?
Ve kterém dramatu W. Shakespeara se praví, že „celý svět je scéna a muži, ženy, všichni jsou jen herci“?
Jak vypadají nejnovější snímky pořízené Hubbleovým dalekohledem?
Jakou melodií začíná Dvořákova Novosvětská symfonie?
Jak komentovaly německé deníky průběh parlamentních voleb v Rusku?
Jak zastavit krvácení z tepny?
Kolik obyvatel má San Francisco?
O čem je film Tisícročná včela?
Kdo je výkonným ředitelem společnosti Microsoft?
Jak nejlépe pečovat o pelargonie pěstované v truhlíku na okně?
Která firma nabízí nejlevnější inkoustové tiskárny v Čechách?

Lidská touha po poznání nemá hranic a nesčetné jsou i druhy toho, co si člověk přeje poznat. Už zběžný pohled na výše uvedené otázky připomene existenci různých typů údajů, informací, poznatků, know-how, znalostí či vědomostí, v nichž by se mohly nacházet odpovědi. Paralely mezi hodnocením průběhu voleb a mezi chemickým složením léku se skutečně nalézají jen těžko. Některé dotazy lze zodpovědět stručnými a jednoznačnými faktografickými údaji („ano/ne“, „Mezinárodní federace knihovnických sdružení a institucí“, „cca 800 000“). Jiné, například dotaz na zastavení krvácení z tepny, budou vyžadovat obsírnější popis či návod. V dalších případech narazíme na to, že existují různé možnosti řešení (kupříkladu u dopravní zácpy) nebo různá pojetí či přístupy k chápání (například názory různých autorů na konečnost vesmíru či na příčiny pádu Římské říše, odlišné interpretace děje filmu). Jindy dokonce odpověď přinese nepředpokládané rozšiřující či vysvětlující poznatky (ti, kdo si lámou hlavu vzpomínáním na české slovo s měkkým „i“ po r, budou možná překvapeni odpovědí, že mezi slova odpovídající zadání patří i „mrkev“). Pro některé typy znalostí se ani nedostává slov – snímky z Hubbleova dalekohledu jsou vyjádřeny obrazem, melodie Novosvětské zvukem. Žádanými typy poznatků jsou i takové, jež místo odpovědí ukazují jen cestu k nim v podobě odkazu na zdroj, kde se potřebná znalost nachází. Kromě typických dotazů typu literatura o historii Kréty to může být výhodné i pro znalosti závislé na čase (měnové kurzy, počasí, ceny tiskáren, jméno výkonného ředitele firmy). Někdy ani nepožadujeme explicitní odpověď, protože ji ještě nikdo nevytvořil, ale jde

nám o fakta, texty a údaje, s jejichž využitím budeme schopni sami odpověď zformulovat (například subjektivně vyhodnotit aktuální údaje o oblačnosti, síle větru, teplotě a vlhkosti vzduchu a prohlásit, že venku je hezky), případně originálním způsobem objevit nebo vynalézt nový poznatek.

Různé typy otázek jsou diktovány různými typy lidských kognitivních problémů, nazvaných Nicholasem Belkinem „anomální stav vědění“.³ Existují dva typy anomálního stavu vědění: nedostatek informací neboli informační potřeba a naopak nadbytek informací, tzv. informační zahlcení či přesycenost informacemi. Obě tyto anomálie narušují pravidlo efektivního života s přiměřenými informacemi, zformulované již Norbertem Wienerem, a obě se řeší stejnými nástroji: výběrem toho, co odpovídá zjištěným či stanoveným informačním potřebám a odfiltrováním toho, co jim neodpovídá. Co se týče informačních potřeb, lze u nich pozorovat obdobnou diverzitu jako v případě znalostí: sahají od požadavku opětovného nalezení již známého přes výzkum, vyhledávání neznámého až k objevování nového. K uspokojení některých informačních potřeb bude zapotřebí provést úplný hloubkový průzkum, někdo může naopak vyžadovat pouze nejnovější přírůstky poznatků z oblasti, kterou již zevrubně ovládá.

Jednou z mála nezpochybnitelných jistot je, že k řešení obou typů anomálního stavu vědění pomáhá organizace. Je prokázáno, že přístup k jakýmkoli znalostem v organizovaných zdrojích je efektivnější než ve zdrojích neorganizovaných. Přes širokou variabilitu typů znalostí a informačních potřeb platí jedno obecné reciproční pravidlo: čím více úsilí věnujeme organizaci znalostí, tím méně ho budeme muset vynaložit při jejich vyhledávání a využívání – a naopak.

Škála aktérů, kteří se účastní procesu přístupu ke znalostem, ať už jako tvůrci, zpracovatelé, správci nebo uživatelé, je stejně pestrá jako znalosti samy. Kromě toho, že nový poznatek získá člověk sám přímo, ať už z empirických údajů, nebo „z vlastní hlavy“, jsou k dispozici ještě početné nepřímé možnosti získání znalosti od nějakého zprostředkovatele. Tím může být profesionál, tj. některý ze zástupců znalostních profesí (učitel, právník, informátor, finanční poradce, lékař...), ale i laik, jehož „neodbornost“ je mnohdy vyváжена vysokou důvěryhodností (od souseda s nádhernými pelargonii na okně si rádi necháme poradit, jak o ně pečovat). Významné institucionální aktéry představují paměťové a fondové instituce (knihovny, archivy, muzea, galerie), podniky a organizace, sféra školství a výzkumu a média. Instituce mají často velmi propracovanou dělbu práce mezi profesemi specializovanými na některou z aktivit podporujících přístup ke znalostem. Kromě lidí a institucí vstupují do hry i informační a komunikační technologie. Zajímavým a stále častějším fenoménem získávání znalostí je interakce člověka a počítače, v níž hrají počítače, resp. softwarové aplikace čím dál aktivnější roli.

3 Nicholas J. Belkin, Robert Norman Oddy, Henry Mason Brooks. ASK for information retrieval: Part I. Background and theory. *Journal of documentation*. 1982, 38 (2), s. 61–71.

O tom, že odpovědi na otázky z úvodu existují, není pochyb. Ale kde je najít? Opět se nabízejí rozmanité typy zdrojů. Možná odpověď známe sami, protože ji dokážeme zjistit (například počasí venku), či ji máme uloženou ve své vnitřní paměti (třeba si vzpomeneme, že výrok o světě jako divadle je ze hry *Jak se vám líbí*). Nebo znalost získáme přímou komunikací s jinými osobami (konzultace s lékařem, rozhovor s dopravním dispečerem, poslech výkladu učitele). Další možností je vyhledávání ve vnější paměti, kdy znalost najdeme zaznamenanou v nějakém externím zdroji, například v učebnici. Na takový způsob přístupu, jehož podmínkou jsou organizované zaznamenané znalosti, se zaměříme v této knize.

Za informační zdroje, jak jsou zaznamenané znalosti nazývány, už zdaleka nejsou považovány jen sbírky knihoven a archivů. Patří k nim i znalostní báze, bibliografické databáze, autoritní báze, tezaury a další pomůcky k vyhledávání, e-knihy, elektronické časopisy, emailové archivy, dokumenty vygenerované pomocí kancelářských balíků (korespondence, zprávy, výkazy, tabulky), záznamy v transakčních databázích a datových skladech podnikových informačních systémů či studijních informačních systémů ve školách a četné další zdroje. Co do typů mohou zahrnovat jak text, tak i obrázky, audio, video, numerická data, primární zdroje i metadata v různých formátech. Mohou obsahovat informace „zdarma“ (volně přístupné, veřejné) i informace za poplatek (licencované zdroje). Zdroje mohou být interní (podnikový intranet nebo institucionální repozitář) i externí (např. online jízdní řády), místní i vzdálené (např. v cloudu, dostupné prostřednictvím webových služeb). Mohou to být soubory uložené na síťových serverech, na lokálních discích nebo na přenosných paměťových médiích, ale i vysílané či „tekoucí“ v prouděch dat, zdroje volně dostupné na internetu neboli povrchový web i tzv. neviditelný web profesionálních a institucionálních informačních zdrojů a databází. Potenciálně relevantní zdroje mohou být vysoce formalizované, ale i zcela neformální, vytvářené a využívané bez předem daných pravidel.

A právě toto ohromné množství typů zdrojů informací, doprovázené dramaticky se zvyšujícím počtem dostupných „jednotek znalostí“ v každém typu, se paradoxně stává první překážkou na cestě k jejich využití. Například na dotaz „pozitivismus“ vyhledal 6. 11. 2016 Google 27 000 dokumentů, po zadání termínu v angličtině, tj. „positivism“, ohlásil 2 910 000 dokumentů. Studie *How much information* (Kolik je informací), publikovaná v roce 2003 Kalifornskou univerzitou v Berkeley,⁴ přináší ohromující údaje o množství a dynamice růstu dat zaznamenaných na papíře, filmu a na magnetických a optických médiích. V roce 1999 byly podle této studie vyprodukovány 2 exabyty (1 exabyte je 10^{18} bytů) nových informací, v roce 2002 už to bylo 5 exabytů, přičemž 92 % bylo uloženo na magnetickém médiu. Vzrůstá

4 Peter Lyman, Hal R. Varian. *How much information? 2003* [online]. Berkeley: School of Information Management and Systems, 2003 [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: <http://www2.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/>.

i počet organizovaných zdrojů. Zatímco první seznam veřejně dostupných databází *Computer-readable databases* (CRD), který sestavila v roce 1976 Martha E. Williamsová, obsahoval 301 položek, jeho aktuální verze ve formě 38. vydání seznamu *Gale directory of databases* z roku 2015 už zahrnuje přes 14 000 databází od více než 3 000 producentů a poskytovatelů. Je zřejmé, že orientace v takové rozmanitosti zdrojů, doprovázené jejich obrovským rozsahem, vyžaduje nějakou organizaci.

Pestrosti typů zdrojů odpovídají i rozmanité možnosti přístupu k nim. Opět můžeme konstatovat, že při získávání znalostí lze uplatnit všechny typy komunikace – přímou (intrapersonální, interpersonální, skupinovou, masovou) i nepřímou, zprostředkovanou nějakým médiem. Tradičním typem přístupu v knihovnických a bibliografických systémech je přístup ke znalostem prostřednictvím prohledávání předem organizovaných, vysoce formálně strukturovaných a sémanticky anotovaných zdrojů, vyžadující aktivní roli zpracovatele (poskytovatele, autora, organizátora) i uživatele. Typickým příkladem takových zdrojů je bibliografická databáze MEDLINE nebo znalostní báze DBpedia. V zásadě opačným typem je přímý přístup ke znalostem prostřednictvím plnotextového prohledávání neorganizovaných zdrojů počítačovou technologií. Odborníci označují tento způsob vyhledávání anglickým termínem *information retrieval*, běžný uživatel internetu by pro něj dnes nejspíš použil sloveso „vygooglit“ či „vygooglovat“, podle anglického vzoru *google*⁵, metonymicky využívajícího názvu největší vyhledávací služby internetu. Další typy přístupu doplňují to, co plnotextové vyhledávání nedokáže: listování zdroji a personalizaci jejich aktivní nabídky. Listování či prohlížení již existujících struktur umožňuje uživateli „vynechat“ formulaci dotazu a zaměřit se jen na posouzení relevance prohlížených zdrojů. Další možností je přístup prostřednictvím „nabídky“ citační nebo sociální sítě (odkaz, citace, doporučení poskytnuté a vypracované lidmi, s nimiž jsme v sociálním kontaktu). Do této skupiny patří jak sdílení zdrojů na sociálních sítích, tak tradiční seznamy literatury uváděné v závěru odborných textů. Do hry vstupuje i přístup obrazně nazývaný dobývání znalostí z dat, který je plně v režii počítačových technologií.

Současný terén organizace znalostí je tedy nesmírně členitý a brání se sevření do jednotně vymezených hranic. V souvislosti s tím se diskutuje řada otázek: Je organizace znalostí vůbec možná? Neboli – lze uspořádat něco, co vzniká zcela spontánně? Nelze-li ovlivnit proces vytvoření znalosti, jaká je šance, že se podaří zorganizovat jeho produkty? A pokud je organizace znalostí možná, je i nutná? Tedy – je vůbec v éře Googlu třeba organizovat informace (resp. jejich zdroje)? Nestačí mít k dispozici výkonné vyhledávače? A je-li

5 Sloveso *google* je ve slovníku Merriam-Webster definováno následovně: „Používat (coby osoba) vyhledávač Google k získání informací na síti world wide web (to use the Google search engine to obtain information about /as a person/ on the World Wide Web)“. Zdroj: Google. In: Merriam-Webster Online Dictionary [online]. Merriam-Webster, 2011 [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: <http://www.merriam-webster.com/dictionary/google>.

organizace znalostí nutná, jsou pro její realizaci zapotřebí specialisté – odborníci? Není lepší (a lacinější) spolehnout se na počítačové technologie anebo na „moudrost davu“, podporovanou v prostředí Webu 2.0 a sociálních sítí informačními technologiemi? A i kdybychom si na všechny předchozí otázky odpověděli kladně a shodli se na tom, že organizace znalostí je nejen možná, ale i nutná a že je k její realizaci zapotřebí školených odborníků, zbývá ještě z hlediska zaměření této knihy klíčová otázka: Je možné vytvořit pro tuto specializovanou činnost obecnou teorii? Je zřejmé, že pro různé typy informačních potřeb, pro různé zdroje a pro různé typy přístupů k nim je zapotřebí používat i různé metody a techniky organizace znalostí. Je proto také potřeba mít různé teorie, například teorii organizace znalostí pro knihovny, specializovanou teorii pro archivy, pro podniky? A můžeme pokračovat ještě dále – potřebujeme opravdu teorii? Není tou nejschůdnější cestou pro organizaci znalostí právě eklektičnost a ad hoc kombinování vhodných nástrojů pro ten který účel? Tváří v tvář existenci tolika rozdílných motivací pro to, aby lidé (a nejen oni) organizovali znalosti, enormnímu množství a především diverzitě potřeb a zdrojů znalostí se skutečně nabízí pokušení vzdát se snahy vytvořit nějakou obecnou teorii organizace znalostí. K hnacím motorům lidských intelektuálních aktivit však vždy patřilo usilovat o nedosažitelné a hledat cesty k potlačení entropie uspořádáním neustále se měnící materie poznatků o světě. Motto v úvodu svědčí o tom, že tento názor zjevně zastává i jeden ze zakladatelů oboru organizace znalostí Dagobert Soergel, jenž si přes hranice věků podává ruku s Janem Amosem Komenským. Svým skromným dílem se chce na této snaze podílet i tato kniha.

Tato publikace je jedním z výsledků výzkumu realizovaného v rámci řešení projektu NAKI DFP010VV013 „Znalostní báze pro obor organizace informací a znalostí“ v letech 2013–2015. Cílem projektu bylo navrhnout znalostní bázi pro nově se ustavující disciplínu organizace znalostí a naplnit ji daty, jež mimo jiné poskytla zdrojový materiál pro zpracování této monografie a pro návrhy na aktualizaci české terminologie. V knize je podán přehled významných aktuálních problémů oboru, přičemž přednostní pozornost je věnována „obsahové“ organizaci, založené na sémantice organizovaných jednotek. Problematika „formální“, „deskriptivní“ (v českém jazykovém prostředí často nazývané „identifikační“) organizace je záměrně sledována spíše pasivně s vědomím toho, že se jí v současnosti věnuje velké množství jiných výzkumných a publikačních projektů, především bibliografické modely FRBR (*Funkční požadavky na bibliografické záznamy*) a BIBFRAME a pravidla popisu RDA (*Resource description and access*). Sémantickou organizaci považujeme jednak za významnější, jednak za podstatně méně prozkoumanou ve srovnání s organizací formální. Řečeno slovy Karen Coyleové:

Spolu s novými modely pro bibliografický popis nebyly navrženy žádné nové věcné (obsahové) metody ... Může to být historická náhoda nebo to může souviset s proveditelností úloh ... Ať už z jakéhokoli důvodu, nacházíme naši profesi uprostřed aktivní

diskuse o popisné bibliografii, s velmi malou pozorností zaměřenou na úlohu usnadnění tematického (obsahového) přístupu.⁶

Text knihy je členěn do pěti kapitol. První kapitola vymezuje obor organizace znalostí a jeho pojmovou a terminologickou základnu. Je nastíněna historická dimenze organizace znalostí a jsou uvedeny obory, jež tuto úlohu řešily a zkoumaly už před ustavením oboru organizace znalostí. Po shrnutí konstantních problémů organizace znalostí je charakterizována změna paradigmat, vyvolaná změnám společenským a technologickým kontextem. Popis ustavení oboru organizace znalostí je doplněn přehledem přístupů jeho významných představitelů k vymezení předmětu zkoumání a hranic oboru. Prostřednictvím pojmové mapy je definováno pojetí oboru uplatněné v textu této knihy. Závěr kapitoly komentuje problematiku terminologického aparátu organizace znalostí především v českém jazykovém prostředí.

Ve druhé kapitole je na problematiku organizace znalostí uplatněn systémový přístup – je definován její cíl, prvky, procesy a je vymezen její kontext. Pozornost je věnována především vymezení jednotky organizace, v jehož rámci je aplikována teorie poznání Karla R. Poppera. Následující kapitoly jsou věnovány třem významným tématům organizace znalostí: principům organizace, vztahům a sémantice v organizaci znalostí.

Teoretické a technologické principy organizace znalostí shrnuje třetí kapitola. V části věnované principům intelektuálních procesů organizace znalostí je popsána problematika ekvivalence, identifikace, kategorizace, fasetové analýzy, definování a řazení. V části věnované technologickým principům je vysvětlena úloha indexového souboru v zajištění přístupu k analogovým i digitálním zdrojům a jsou popsány klíčové techniky organizace a přístupu ke zdrojům – umístění, označení, navigace a množinový přístup. Následuje přehled empirických principů a pravidel organizace znalostí, formulovaných významnými představiteli oboru.

Čtvrtá kapitola se věnuje problematice vztahů v organizaci znalostí. Na teoretické úrovni jsou popsány formální vlastnosti vztahů a možnosti jejich vyjádření, paradigmatické a syntagmatické vztahy v jazyce a další lexikálně sémantické vztahy. Sledovanými aplikačními oblastmi jsou především terminologické systémy a systémy organizace znalostí, datové struktury a datové modely.

V páté kapitole je prezentována sémantická problematika organizace znalostí. Po přehledu teoretických východisek je pozornost věnována problematice označování obsahu informačních zdrojů (*aboutness*) a v závěru kapitoly je předložen vlastní návrh modelu pojmu *aboutness*, založený na principu neo-mezené semiózy Charlese S. Peirce.

6 Karen Coyle. *FRBR before and after: a look at our bibliographic models*. Chicago: ALA Editions, an imprint of the American Library Association, 2016, s. 6.

Organizace znalostí – staré téma v novém kontextu

Organizace znalostí (OZ) ... zahrnuje aktivity jako popis dokumentů, indexace a klasifikace prováděné v knihovnách, databázích, archivech atd. Tyto aktivity vykonávají knihovníci, archiváři, oboroví specialisté a rovněž počítačové programy. OZ jako vědní obor se zabývá povahou a kvalitou procesů organizace znalostí (např. tvorbou taxonomií a ontologií), právě tak jako systémy organizace znalostí (SOZ), používanými k organizování dokumentů, reprezentací dokumentů a pojmů.⁷

Wikipedie, 2016

Motto pro tuto kapitolu bylo zvoleno z více důvodů. Jednak výstižně poukazuje na dvě stěžejní oblasti organizace znalostí – samotný proces organizace zaznamenaných znalostí a jeho nástroj, systém organizace znalostí. Druhým důvodem je snaha předložit názorný příklad tvrzení z názvu kapitoly, že organizace znalostí je „starým tématem v novém kontextu“. Text propojuje informaci o tradici organizace znalostí (knihovny, archivy, popis, indexace, klasifikace dokumentů) se současným kontextem, jež představují

⁷ Knowledge organization [online]. In: *Wikipedia: the free encyclopedia*, 2007– [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: http://en.wikipedia.org/wiki/Knowledge_organization.

databáze a počítačové programy. Lokalizace tohoto textu na Wikipedii navíc poukazuje na aktuální konvergenci klasických forem vědeckého zkoumání a laických aktivit, realizovaných v obou případech s podporou stejných technologií a se stejným cílem – tvorba nových poznatků, jejich správa a zpřístupnění. Heslo *Knowledge organization* (Organizace znalostí) bylo na anglické Wikipedii vytvořeno 15. 2. 2007 a k datu 6. 11. 2016 ho editovalo 38 lidských autorů (zásahy robotů nejsou započítávány). Při porovnání textu ve Wikipedii a článku Birgera Hjørlanda *What is knowledge organization* (Co je organizace znalostí) z roku 2008⁸, uveřejněného ve speciálním čísle časopisu *Knowledge organization*, věnovaném problematice vymezení organizace znalostí, lze konstatovat významovou i formulační shodu zde uvedených definic⁹ (uživatel Wikipedie BirgerH, který v letech 2008, 2011 a 2012 heslo editoval, je evidentně totožný s Birgerem Hjørlandem¹⁰). Další konvergenci lze sledovat na poli „tradičních“ formátů a elektronického publikování. Zatímco v roce 2008 Hjørland publikoval nejprve svůj text v klasickém tištěném časopise a poté v něm obsažené vymezení organizace znalostí umístil na Wikipedii, v roce 2016 se pořadí obrací. Hjørlandův článek *Knowledge organization (KO)*¹¹, který je aktualizovanou a rozšířenou verzí textu z roku 2008, byl nejprve publikován jako součást online encyklopedie organizace znalostí (*ISKO Encyclopedia of knowledge organization*)¹² a až poté byl publikován v tištěném médiu. Tento konkrétní příklad naznačuje rostoucí význam a zároveň i stoupající důvěryhodnost nových médií a technologií v organizaci znalostí.

Text této kapitoly je členěn na pět částí. V části 1.1 je nastíněna historická dimenze organizace znalostí a jsou uvedeny obory, jež tuto úlohu řešily a zkoumaly už před ustavením oboru organizace znalostí. Část 1.2 shrnuje problémy organizace znalostí a charakterizuje změnu paradigmat vyvolanou změněným společenským a technologickým kontextem. Část 1.3 popisuje vznik oboru organizace znalostí a podává přehled přístupů jeho významných představitelů k vymezení předmětu zkoumání a hranic oboru. V části 1.4 je prostřednictvím pojmové mapy definováno pojetí oboru uplatněné v textu této knihy. Část 1.5 komentuje problematiku terminologického aparátu organizace znalostí a jeho specifika v českém jazykovém prostředí.

8 Birger Hjørland. What is knowledge organization (KO)? *Knowledge organization*. 2008, 35 (2–3), s. 86–101.

9 Je určitou ironií, že v tištěném článku uvádí Hjørland ve výčtu aktérů organizace znalostí i laiky, ti však už ve Wikipedii uvedeni nejsou.

10 Viz <https://en.wikipedia.org/wiki/User:BirgerH> [cit. 7. 11. 2016].

11 Birger Hjørland. Knowledge organization (KO). *Knowledge organization*. 2016, 43 (6), s. 475–484. – Na odvozenost tištěné verze z verze elektronické výslovně upozorňuje poznámka v úvodu článku.

12 ISKO. *ISKO Encyclopedia of Knowledge Organization* [online]. Birger Hjørland, ed. ISKO Scientific Advisory Council, 2016– [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: <http://www.isko.org/cyclo/>.

1.1 HISTORIČTÍ PŘEDCHŮDCI OBORU ORGANIZACE ZNALOSTÍ

*Věda jsou organizované znalosti. Moudrost je organizovaný život.*¹³

Immanuel Kant (1724–1804)

Jak bude uvedeno v kapitole 1.3, obor organizace znalostí byl sice „oficiálně ustaven“ až na přelomu 20. a 21. století, to ovšem neplatí o procesech, jež jsou předmětem jeho zájmu a jež se realizovaly v rámci různě nazývaných aktivit prakticky po celou dobu lidské historie. Nejvýznamnějšími oblastmi byla tvorba encyklopedií, klasifikace věd, techniky duševní práce, knihovnické a bibliografické pořádací systémy. Historicky nejmladším oborem je technologie počítačového zpracování dat.

Encyklopedistika

K historicky nejstarším pokusům o uspořádání veškerého lidského vědění patří encyklopedie. Slovo pocházející z řečtiny a původně označující úplné vzdělání se od 16. století začalo používat pro označení zdrojů, jež toto úplné vzdělání zahrnují. Encyklopedie má stejnou ambici jako knihovny a další paměťové a fondové instituce (muzea, archivy, galerie), tj. soustředit na jednom místě původně rozptýlené zdroje. Místo samotných informačních zdrojů ovšem encyklopedie na jednom místě shromažďuje znalosti. S paměťovými institucemi má encyklopedie společný i aspekt shromažďování všeho, co bylo zaznamenáno, nikoli jen vědecky potvrzených faktů (existují encyklopedie mystiky nebo encyklopedie ras a bytostí z filmu *Star Wars*). Výstižnou charakteristikou encyklopedie jsou závazná pravidla Wikipedie: nezaujatý úhel pohledu, ověřitelnost a především „žádný vlastní výzkum, za který jsou ... považovány všechny dosud nepublikované teorie, data, sdělení, pojmy, argumenty nebo myšlenky a všechny nepublikované analýzy nebo syntézy již publikovaných dat, sdělení, teorií, argumentů nebo myšlenek“.¹⁴ Encyklopedie je tedy uspořádaná množina informací o zaznamenaných poznatcích; není to systém organizace znalostí v tom smyslu, jak je definován v kapitole 1.4, nicméně nějaký systém organizace potřebuje, ať už ve formě hesláře, nebo kategoriálního či klasifikačního schématu.¹⁵ Jednotkou organizace je reprezentace

13 Poznámka: Tyto výroky, tradičně připisované Immanuelu Kantovi, nebyly v citovaném znění v žádném jeho díle publikovány. Jedná se o parafrázi, kterou charakterizoval Kantův světonázor Will Durant ve svém přehledu dějin filozofie: „Vjemy jsou neorganizovaným stimulem, vnímání je organizovaným vjemem, pojem je organizované vnímání, věda je organizované vědění, moudrost je organizovaný život.“ Citováno dle Will Durant. *Příběh filozofie: životy a myšlenky největších filozofů*. Z angl. orig. *Story of philosophy* přel. Pavel Kaas. Praha: Pragma, [2003], s. 245.

14 Dostupné z: https://cs.wikipedia.org/wiki/Kategorie:Wikipedie:Závazná_pravidla [cit. 7. 11. 2016].

15 Viz například d'Alembertova a Diderotova klasifikace oborů, zveřejněná v 1. díle francouzské Encyklopedie (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/5/58/ENC_SYSTEME_FIGURE.jpeg [cit. 7. 11. 2016]) nebo kategoriální systém Wikipedie na: https://cs.wikipedia.org/wiki/Kategorie:Hlavní_kategorie [cit. 7. 11. 2016].

zaznamenané znalosti ve formě hesla či článku, jež obsahuje definici a zpravidla i další charakteristiky zahrnutých pojmů.

Encyklopedické zdroje byly pod nejrůznějším označením vytvářeny už ve starověkém Egyptě. Jejich historie sahá od takzvané Amenemopovy encyklopedie nazvané *Učebnice, která činí chytrým a poučuje nevědomé, jak poznat vše, co existuje* z konce druhého tisíciletí př. n. l.¹⁶ přes antiku (např. *Naturalis historiae libri XXXVII* Gaia Plinia Secunda staršího z roku 77) až ke středověku. Pokračuje pansofickými snahami baroka, jejichž významným představitelem byl Jan Amos Komenský, přes osvícenské ideály francouzských encyklopedistů k tištěným projektům dalších velkých národních encyklopedií, jejichž symbolem se v českém prostředí staly Ottovy slovníky naučné¹⁷. Encyklopedické aktivity se nepřestávají vyvíjet. Encyklopedický charakter měly utopické vize Paula Otleta (částečně realizované v projektu Mundanea) i eseje H. G. Wellse na téma „mozek světa“ (*World Brain, The Idea of Permanent World Encyclopaedia*). K vizím patří i memex Vannevara Bushe, jehož prorocká slova z roku 1945 o tom, že se objeví „zcela nové formy encyklopedií s již předpřipravenou sítí asociačních řetězců, jež bude možné vložit do memexu a v něm rozvíjet“¹⁸, v současnosti našla svoji aktuální podobu ve Wikipedii.

Klasifikace věd a vědecké klasifikace

Jednotkou organizace vědecké klasifikace jsou předměty zkoumané příslušnou vědní disciplínou. Prominentním příkladem vědecké klasifikace je periodická tabulka prvků, díky jejíž teoretické koncepci bylo možné i předvídat v době jejího vzniku dosud neobjevené chemické prvky. Specifickou oblastí s vlastní bohatou tradicí je přírodovědná taxonomie, která se soustředí na vědecké určování příbuznosti organismů založené na jejich vlastnostech. Klasická taxonomie organismů Carla Linného je vytvořena na základě jejich fyzických a morfologických charakteristik, každý organismus má své rodové a druhové jméno. Fylogenetické klasifikace třídí organismy podle jejich vývojové příbuznosti, tzv. molekulární taxonomie využívá pro systematiku organismů analýzu DNA.

Jednotkou organizace v klasifikaci věd je vědní obor, disciplína. Nad utříděním vědních oborů uvažovali mnozí filozofové, kteří prostřednictvím klasifikace věd obvykle vyjadřovali svůj názor na způsob uspořádání světa, jež dané vědy zkoumají. K nejvýznamnějším systémům, jež ovlivnily i pořádací systémy knihoven, patří Porfyriův strom vědění – dichotomický systém zpracovaný jako komentář k Aristotelovu dílu Kategorie, dále středověký systém

16 Jevgenij Ivanovič Šamurin. *Geschichte der bibliothekarisch-bibliographischen Klassifikation* I. Leipzig: Bibliographisches Institut, 1964, s. 11-12.

17 Přehled vývoje české encyklopedistiky viz: Dagmar Hartmanová. Historie Československé encyklopedistiky do roku 1945. *Národní knihovna*. 2000, 11 (1), s. 15-21. – Dagmar Hartmanová. Historie Československé encyklopedistiky 1945-1992. *Národní knihovna*. 2000, 11 (2-3), s. 80-88.

18 Vannevar Bush. As we may think. *Atlantic monthly*. 1945, 176 (7), s. 108.

sedmi svobodných umění a především systém Francise Bacona, který se stal ideovou základnou Deweyho desetinného třídění a byl převzat i pro Mezinárodní desetinné třídění. Teze o bezprostřední souvislosti systémů organizace znalostí v knihovnách a klasifikace věd, formulovaná např. Henry E. Blissem a u nás Blahoslavem Kovářem, patřila k vlivným teoretickým principům organizace znalostí v 19. i ve 20. století a má své zastánce i dnes.

V současné době se snahy o vědní systematiku obou typů opírají o matematické metody. tzv. numerická klasifikace umožňuje s využitím matematických metod vytvářet automatizovaně klasifikace předmětů zkoumaných vědními disciplínami. Modelování vztahů vědních disciplín umožňují kvantitativní analýzy výstupů vědecké práce, typicky vědeckých publikací. Spíše než o klasifikaci věd se v tomto případě mluví o mapování vědy a poznání (angl. *knowledge mapping*). Zajímavou ukázkou je například vizualizace kategoriálního systému Wikipedie a její porovnání s rozložením tříd v Mezinárodním desetinném třídění na serveru Places & Spaces, který se zaměřuje na zveřejňování výsledků mapování vědy.¹⁹

Techniky duševní práce

Jak bude podrobně zdůvodněno v kapitole 2, organizace znalostí v lidské mysli není předmětem oboru organizace znalostí. Ten se soustředí na znalosti zaznamenané a uložené v externích pamětech. Je nicméně pravdou, že mnohé z technik duševní práce, například slovní asociační metody, metody vedoucí k zapamatování a rozšíření rozsahu paměti (tzv. paměťové paláce či metody loci – organizace znalostí jejich umísťováním do pomyslných budov či bytů²⁰, mnemotechnika ad.) nebo metody rychlého čtení či tzv. informační hygieny mohou poskytnout inspiraci jak pro procesy organizování v externích úložištích, tak pro procesy přístupu ke zdrojům v nich uložených. Není bez zajímavosti, že významný český autor publikací v této oblasti Jiří Toman²¹ (1913–1988) byl zároveň jedním ze zakladatelů československé soustavy VTEI, působil v knihovně Akademie věd, podílel se na tvorbě univerzálního systému organizace znalostí BSO (*Broad system of ordering*) a byl rovněž autorem publikací věnovaných organizaci informací²², mezi jinými též první české příručky pro tvorbu tezauru.²³

Knihovnické a bibliografické pořádací systémy

Knihovnictví je významnou oblastí, v níž se za tisíciletý vývoj nakumulovalo velké množství praktických zkušeností i teoretických poznatků o efektivní organizaci velkých kolekcí dokumentů. Dokument ve svých historicky se vyvíjejících

19 Dostupné z: http://scimaps.org/mapdetail/design_vs_emergence__127 [cit. 7. 11. 2016].

20 Viz např. David Weinberger. *Everything is miscellaneous: the power of the new digital disorder*. 1. vyd. New York: Times Books, 2007, s. 52.

21 Viz např. Jiří Toman. *Organizace a technika duševní práce*. 1. vyd. Praha: Svoboda, 1970.

22 Viz např. Jiří Toman. *Systémy pořádání informací: úvod do heslování a třídění*. Praha: Státní technická knihovna, 1964.

23 Jiří Toman. *Postup při sestavování tezauru*. Praha: Ústředí vědeckých, technických a ekonomických informací, Státní technická knihovna, 1968.

formátech zůstává i dnes základní jednotkou organizace v knihovnách. Už v Aššurbanipalově knihovně v Ninive ze 7. století př. n. l., jež byla objevena při vykopávkách v letech 1849–1854, předpokládal asyriolog Joachim Ménant systematické členění shromážděných hliněných destiček na obory jazykověda, historie, právo, přírodověda (členěná na zvířata, rostliny, minerály), zeměpis, matematika a astronomie, magie, náboženství, legendy.²⁴ *Bibliotheca universalis* Conrada Gesnera představuje první pokus o sestavení univerzální světové bibliografie, zahrnující na 12 000 děl (zaznamenání údajů o všech jejich vydáních bylo už sto let po vynálezu knihtisku považováno za neproveditelné). Soupis vydaný v roce 1545 byl řazen abecedně podle jmen autorů a v roce 1548 byl doplněn o systematické uspořádání (*Pandectarum sive partitionum universalium*).

Z dnešního pohledu bylo zlomovým obdobím 19. století, kdy se knihovny staly na základě širokého společenského konsenzu úložišti a správci zaznamenaného poznání, jehož dostupnost zajišťovaly tehdejší lístkové katalogy. Nejvýznamnějším teoretickým přínosem knihovnictví 19. století bylo vymezení cílů katalogu v *Pravidlech slovníkového katalogu* Charlese A. Cuttera²⁵, zaměřené na umožnění vyhledávání a přístupu uživatele k organizovaným zdrojům (blíže viz kapitola 3.3.1). Projekt celosvětové bibliografie veškeré literární produkce Paula Otleta a Henri La Fontaina z roku 1895 sice zůstal nenaplněn, jeho 16 milionů bibliografických záznamů však poskytlo impuls pro vytvoření Mezinárodního desetinného třídění a materiál pro vypracování principů dokumentační práce. Obojí je aktuální dodnes. Na podobu současného stavu organizace znalostí měly vliv rovněž významné univerzální knihovnické pořádací systémy 19. a počátku 20. století: Deweyho desetinné třídění, Mezinárodní desetinné třídění, Blissovo Bibliografické třídění, Dvojtečkové třídění S. R. Ranganathana, Knihovnicko-bibliografické třídění a *Broad system of ordering*. Knihovnické a bibliografické systémy se staly ve druhé polovině 20. století oblastmi testování a praktické aplikace nových informačních technologií. V teoretické rovině to byla bezesporu teorie fasetové analýzy, jež ve 20. století obohatila obor o vědecké principy organizace založené na systematickém vícekritériálním přístupu.

Technologie zpracování a komunikace dat v počítačích a v počítačových sítích

Dostupná technologie vždy představovala limity a zároveň nabízela podněty pro další způsoby organizace zaznamenaného poznání. Stačí jen připomenout, jak rozměr hliněných tabulek, papyrových svitků, rozsah kodexů, gramofonových desek nebo katalogizačních lístků ovlivňoval dobové vymezení jednotky organizace. V současné době jsou obdobně určující velikosti displeje osobních počítačů či mobilních zařízení, svou roli hrají i limity rozsahu textových zpráv v mobilních aplikacích nebo v sociálních sítích. V polovině 20. století

24 Joachim M. Ménant. *La bibliothèque du palais de Ninive*. Paris: E. Leroux, 1880.

25 Charles Ammi Cutter. *Rules for a printed dictionary catalogue*. Washington: Government Printing Office, 1876.

vyvinuté a posléze hromadně nasazované technologie zpracování dat v počítačích a počítačových sítích mají bezprostřední vliv na současný charakter komunikace a významně zasahují i do koncepce organizace znalostí.

Zatímco v předchozích případech bylo možné alespoň orientačně vymezit institucionální základnu a klíčové zdroje organizované v rámci daného kontextu, v případě technologií zpracování dat to možné není. Jejich specifikem je právě neohraničenost. Jsou použitelné pro jakékoli digitální informační objekty (elektronické dokumenty, záznamy, databáze a samozřejmě i software) a umožňují jejich globální komunikaci. A nejen to: jednotná platforma informačních technologií se vztahuje i na procesy. Je využitelná pro celý životní cyklus informačního zdroje – tytéž technologie se používají pro jeho vytvoření, publikování, zpracování i využívání.

Současné technologie organizace dat zahrnují širokou paletu nástrojů od abstraktních principů a metodik (např. objektově orientovaný přístup) po konkrétní techniky, struktury a formáty dat. Typickými reprezentanty zdrojů jsou hypertextové dokumenty, multimédia a složené (kompozitní) dokumenty, distribuované zdroje, propojená data. Pro uložení zdrojů se používají databázové systémy, digitální knihovny a repozitáře, pro jejich zpřístupnění webové portály, vyhledávací stroje (*search engines*), datová analytika a technologie sémantického webu. V poslední době se například diskutuje o odstraňování zprostředkovatelských článků v komunikačním procesu (tzv. *deintermediace*), které zasahuje takové instituce, jako jsou vydavatelé, prodejci, ale i knihovny. Technologie propojených dat zase významně mění granularitu a způsob vyjádření vztahů organizovaných jednotek.

Mnozí autoři poukazují na to, že s příchodem počítačových technologií se rychlost změn v organizaci znalostí mnohonásobila. Například Richard Smiraglia tvrdí, že v průběhu 20. století se v organizaci znalostí odehrálo více změn než v celé dosavadní historii.²⁶ Jak bude ukázáno v kapitole 1.2, stal se vývoj informačních technologií ve druhé polovině 20. století jedním z impulsů paradigmatických změn v organizaci znalostí.

1.2 PROBLÉMY A PARADIGMATA ORGANIZACE ZNALOSTÍ

*Přechod od paradigmatu nalézajícího se v krizi k paradigmatu novému, z něhož může vzejít nová tradice normální vědy, je vzdálen kumulativnímu procesu, artikulace nebo rozšíření paradigmatu starého. Tento přechod je spíše znovuoobením oboru na nových základech, které změní některé z nejelementárnějších teoretických zobecnění i mnohé z paradigmatických metod a jejich aplikací.*²⁷

Thomas Samuel Kuhn, 1962

26 Richard P. Smiraglia. *The elements of knowledge organization*. Springer, 2014, s. 33.

27 Citováno dle: Thomas Samuel Kuhn. *Struktura vědeckých revolucí*. Dotisk 1. vyd. Praha: Oikymenh, 2008, s. 92.

Teoretické a praktické problémy organizace znalostí lze rozdělit do dvou skupin, z nichž první tvoří konstantní problémy a druhou dobově podmíněná paradigmatata. První skupina představuje trvalé problémy, jež bylo třeba řešit v každé historické etapě a budou zřejmě relevantní i v budoucnu: obtížné určování efektivnosti, nejednotnost v chápání obsahu/potřeby znalosti a závislost na společenském a kulturním kontextu, proměnlivost obsahu/potřeby znalosti v čase, závislost na (přirozeném) jazyce, pragmatický aspekt organizace versus teoretické principy. Bez ohledu na momentálně používané metody a techniky je možné tato témata považovat za konstantní charakteristiky oboru.

K těmto nadčasovým problémům přidává každá doba své specifické úlohy, jejichž vymezení a způsob řešení nazývá Thomas S. Kuhn paradigmatem: „Za paradigma považují obecně uznávané vědecké výsledky, které v dané chvíli představují pro společenství odborníků model problémů a model jejich řešení.“²⁸ Podle Kuhna tedy existují dva typy paradigmat, jež lze vysledovat i v oblasti organizace znalostí: 1. představa o tom, jak věci fungují (model problémů – gnozeologické paradigma), a 2. metody a techniky, jak věci dělat (model řešení problémů – inženýrské paradigma). Obdobný přístup uplatňuje Jiří Cejpek, který hovoří o dvou paradigmattech informační vědy: model problémů označuje jako „paradigma existenciální, ontogenetické či holistické (celostní)“ a model řešení problémů jako „instrumentálně utilitární paradigma“.²⁹

Problémem uvažování o paradigmattech je, že autoři ve svých dílech zpravidla nedeklarují explicitně, že formulují paradigma – tento fakt je nutné odvodit. Určitým indikátorem se může stát to, že paradigmatata modelující problémy jsou obvykle formulována v nejvýznamnějších teoretických textech významných odborníků a paradigmatata řešení problémů lze často najít v normativních dokumentech, tj. ve standardech a pravidlech. Pro oblast organizace znalostí představují v současnosti taková paradigmatata řešení problémů bezesporu katalogizační principy³⁰ a pravidla³¹, standardy terminologické práce³² a standardy pro vývoj a správu tezaurů³³.

28 Thomas Samuel Kuhn. *Struktura vědeckých revolucí*, s. 10.

29 Jiří Cejpek. Knihovnictví v širších souvislostech. *Národní knihovna*. 1999, 10 (6), s. 276.

30 Barbara B. Tillett, Ana Lupe Cristán, ed. *IFLA cataloguing principles: the statement of international cataloguing principles (ICP) and its glossary: in 20 languages*. München: Saur, 2009. – *Ustanovení mezinárodních principů katalogizace* [online]. Přel. E. Lichtenbergová. IFLA, 2009 [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: http://www.ifla.org/files/assets/cataloguing/icp/icp_2009-cs.pdf.

31 Viz např. Edita Lichtenbergová. *Katalogizace podle RDA ve formátu MARC 21 – tištěné a elektronické monografie – katalogizace na úrovni minimálního/doporučeného záznamu* [online]. Praha: Národní knihovna ČR, 2016 [cit. 7. 11. 2016]. Dostupné z: <http://www.nkp.cz/o-knihovne/odborne-cinnosti/zpracovani-fondu/katalogizacni-politika/katalogizace-podle-rda-ve-formatu-marc-21-tistene-a-elektronicke-monografie-katalogizace-na-urovni-minimalniho-doporu-ceneho-zaznamu>.

32 ČSN ISO 1087-1 (01 0501). *Terminologická práce – Slovník – Část 1: Teorie a aplikace*. Praha: Český normalizační institut, 2002. – ISO 704:2009. *Terminology work – Principles and methods*. 3. vyd. Geneva: International Organization for Standardization, 2009.

33 ISO 25964-1:2011. *Information and documentation – Thesauri and interoperability with other vocabularies – Part 1: Thesauri for information retrieval*. 1. vyd. Geneva: International

1.2.1 KONSTANTNÍ PROBLÉMY ORGANIZACE ZNALOSTÍ

Obtížné určování efektivity

Organizace znalostí se vždy realizuje v konkrétním ekonomickém prostředí a v jeho rámci je zvykem při určování efektivity poměřovat náklady versus přínosy. Zatímco ovšem proces organizace spotřebovává snadno rozpoznatelné a kvantifikovatelné hmotné zdroje, jeho přínosy jsou nehmotné a obtížně definovatelné. Navíc je potřeba je hledat nikoli na výstupu z procesu organizace, ale minimálně „o proces dále“, ve výsledcích procesu vyhledávání nebo využívání znalostí, eventuálně dokonce až v procesu vytvoření nové znalosti. Další problém představuje stanovení ukazatelů efektivity. Ty mohou být kvantitativní nebo kvalitativní, přičemž i v případě kvalitativních ukazatelů je žádoucí jejich vyjádření pomocí kvantitativních údajů.

Obecnými fyzikálními veličinami umožňujícími kvantitativně vyjádřit efektivity organizace jsou prostor a čas. Prostor umožňuje lokalizovat a kvantifikovat, kde (jak daleko) je to, co hledáme, čas určuje, za jak dlouho se lze k hledanému dostat. U fyzických objektů platí, že prostorové parametry korelují s časovými, tj. čím blíže je požadovaný objekt, tím kratšího času bude zapotřebí k jeho dosažení.

Nejčastěji používaným kvalitativním způsobem určení efektivity organizačního systému jsou ukazatele, poprvé použité v průběhu Cranfieldských experimentů³⁴ – míra přesnosti a míra úplnosti dosahované při vyhledávání. Oba ukazatele jsou založené na posuzování relevance získaných informací. Za relevantní je obecně považováno to, co odpovídá potřebě. Přesnost (angl. *precision*, někdy zjednodušeně označovaná jako relevance) označuje podíl relevantních jednotek na vyhledané množině. Úplnost (angl. *recall*) se snaží o vyjádření podílu vyhledaných relevantních jednotek z celkového počtu relevantních jednotek přítomných v prohledávaném souboru. Negativním jevem je tzv. odpad (angl. *fall-out*), který vyjadřuje podíl vyhledaných nerelevantních jednotek (tzv. šum, angl. *noise*) z celkového počtu nerelevantních jednotek v prohledávaném souboru. Přirozené přání dosáhnout co nejvyšší přesnosti a současně co nejvyšší úplnosti naráží na prokázaný inverzní poměr těchto dvou veličin – čím vyšší je přesnost, tím nižší úplnost a naopak. Obdobně dopadne snaha o dosažení maximální efektivity zpracování: požadavek „vyčerpávajícího“ indexování (zachycení všech dílčích témat zdroje, angl. *exhaustivity*) vede k vysoké úplnosti a nízké přesnosti při vyhledávání; požadavek na vysokou specifičnost indexace (zachycení „nejúžšího“ pojmu vystihujícího obsah zdroje, angl. *specificity*, v češtině se někdy označuje jako hloubka indexace) zvýší přesnost a sníží úplnost.

Organization for Standardization, 8. 8. 2011. – ISO 25964-2:2013. *Information and documentation – Thesauri and interoperability with other vocabularies – Part 2: Interoperability with other vocabularies*. 1. vyd. Geneva: International Organization for Standardization, 4. 3. 2013.

34 Cyril W. Cleverdon, Jack Mills. The testing of index language devices. *Aslib proceedings*. 1963, 15 (4), s. 106–130.

Nejednotnost v chápání obsahu/potřeby znalosti

Následující konstatování T. G. Masaryka bylo adresováno oboru klasifikace věd, lze jej však v plné míře vztáhnout i k problematice organizace znalostí.

Každá klasifikace věd je víceméně umělá a nepřirozená. To tkví ve věci samé a hlavně v tom, že můžeme se na každou vědu dívat ze stanoviska objektivního a subjektivního, že můžeme ji posuzovat dle předmětu vědního a dle vědění našeho. K tomu přistupuje ta závažná okolnost, že z těch, kdo klasifikují, nikdo věd všech nezná, čímž nutně jakási nejednotnost, jednostrannost a omezenost v klasifikaci se objevuje; neboť hlavním pravidlem dobré klasifikace jest, aby klasifikující co nejlépe znal předměty své. Každý vědec způsobem docela osobním z nevědy probírá se ku vědě a nejen logicky, ale namnoze i psychologicky, takže nesnadno je velmi nalézt dobré dělidlo věd tak mnohých.³⁵

Organizace znalostí usnadňuje přístup ke znalostem tehdy, když podporuje nalezení shody mezi obsahem znalosti a její potřebou. Avšak vzhledem k tomu, že chápání významu je ovlivněno i subjektivními a kontextovými faktory, je nalezení takové shody obtížné. Kupříkladu v Laswellově lineárním modelu sociální komunikace jsou zahrnuty tři různé „obsahy“ sdělení – smysl sdělení pro komunikátora, smysl sdělení pro komunikanta a „objektivní“³⁶ komuniké. I výše uvedené způsoby měření relevance jsou přes svou zdánlivou exaktnost zatížené subjektivností v klíčové fázi určování relevance. Navíc konzistence je obtížné dosáhnout nejen mezi vyjádřeným obsahem a potřebou znalosti, ale i mezi přístupy různých indexátorů.

Chápání významu může ovlivnit i společenské a kulturní prostředí – kupříkladu bílá barva oblečení má jinou symboliku u evropské nevěsty, jinou v prostředí katolické církevní hierarchie a ještě jinou v Indii, kde vyjadřuje smutek. Souvisejícím problémem je tzv. zaujetí (angl. *bias*). Mnozí autoři tvrdí, že se mu nelze vyhnout a že při organizaci znalostí je vždy nutné zaujmout nějaký postoj, resp. pohled z určitého hlediska.

Do jisté míry lze sjednocení chápání obsahu dosáhnout v rámci přesně vymezené dílčí oblasti. Snahy po vymezení objektivní platformy v rámci organizace znalostí mají svou paralelu ve stanovení tzv. univerza diskurzu (rozpravy), jímž se jednoznačně vymezuje sémantický prostor v rámci nějaké úlohy (např. pojmové modelování) či zkoumání v konkrétních vědních disciplínách. V rámci logiky je s obdobným cílem používán koncept možných světů.

Proměnlivost obsahu/potřeby znalosti v čase

Změny informačních potřeb a změny chápání obsahu informačních zdrojů v čase jsou objektivním faktem. Otázkou je, zda na tyto změny reagovat reorganizačními zdroji (spojenou s dalšími náklady), či zda ponechat uspořádání

35 Tomáš Garrigue Masaryk. *Základové konkrétné logiky: (třídění a soustava věd)*. 2. (české) vyd. Praha: Masarykův ústav AV ČR/Ústav T. G. Masaryka, 2001, s. 29–30.

36 Problematičností snahy o určení objektivního obsahu informačních zdrojů se detailně věnuje kapitola 5.

v historické podobě už neodpovídající současným potřebám. Ani kompromisní řešení v podobě zachování historických principů pro stávající kolekci a nové organizace aktuálních přírůstků není z hlediska uživatele ideální, protože komplikuje přístup ke zdroji nutností používat různé přístupové techniky pro jeho dílčí části. Příkladem z oblasti knihovnictví je aktuální přechod na nová katalogizační pravidla RDA, který se ovšem bude týkat jen nově katalogizovaných přírůstků do fondu knihoven.

Navíc – na rozdíl od klasifikace věd, která modeluje stav poznání aktuální v době svého vytvoření, by měl systém organizace znalostí být připraven i na pořádání znalostí, jež v době jeho vzniku ještě neexistují. A. C. Foskett upozorňuje, že „v každé předmětné oblasti bude nějaký akceptovaný korpus znalostí, ale každý dokument, který indexujeme, ho může změnit“.³⁷

Závislost na (přirozeném) jazyce

Klíčovou technikou organizace zaznamenaných znalostí je provedení obsahové analýzy a vyjádření jejích výsledků v nějakém jazyce. Použití přirozeného jazyka k těmto účelům je na jedné straně výhodné pro uživatele, který tento jazyk zná, na druhé straně je komplikováno nejednoznačností (synonymie, homonymie) a vágností významu (co to znamená, resp. jak velké je „velké“?). K tomu se přidává problém mnohojazyčnosti, existence velkého množství přirozených jazyků. Tvorba a používání umělého (formalizovaného) jazyka pak opět vyžaduje dodatečné investice jak ze strany jeho tvůrců, tak ze strany uživatelů.

Pragmatický aspekt organizace versus teoretické principy

Informační zdroje odrážejí realitu, jež se ve své rozmanitosti mnohdy vymyká z formálních pravidel, na nichž jsou založeny organizační principy. Tento fenomén zahrnutí (teoreticky nesprávných) jevů do praxe organizace znalostí je v anglické terminologii označován slovem *warrant* (zdůvodnění, ospravedlnění, oprávnění). Tedy z reality jsou přijímány jen ty jevy a pravidla, jež potřebujeme pro organizaci znalostí a potřebujeme-li pro organizaci znalostí jevy nebo pravidla, jež neexistují v realitě nebo nejsou považovány za pravdivé (například geocentrismus v současné astronomii), doplníme je. Ve filozofické rovině rozpracoval pojem *warrant* Alvin Plantinga³⁸, do praxe organizace znalostí jej uvedl v roce 1911 Edward Wyndham Hulme.³⁹

Nejnámějším typem je tzv. *literary warrant*, princip zahrnující do systémů organizace znalostí nikoli jevy reality, ale témata, o nichž se píše v literatuře. Tento princip představuje další vlivnou koncepci oboru, doplňující již zmíněný princip základu organizace znalostí ve vědní klasifikaci. Příkladem

37 Anthony Charles Foskett. *The subject approach to information*. 5. vyd. London: Library Association Publishing, 1996, s. 29.

38 Alvin Plantinga. *Warrant: the current debate*. New York: Oxford University Press, 1993.

39 Edward Wyndham Hulme. *Principles of book classification*. London: Association of Assistant Librarians, 1950.

společenského zdůvodnění je Cutterův princip „uživatelé obecně přijímaného“ označení předmětu⁴⁰ (blíže v kapitole 3.3.1) nebo požadavek Henryho E. Blisse, aby knihovní klasifikace byly vytvářeny na základě „vědeckého a vzdělávacího konsenzu“, tj. aby byly v souladu s obecně přijímanou klasifikací vědění (blíže v kapitole 3.3.3). Míra odlišnosti systému organizace znalostí od reality je samozřejmě předmětem diskuse. Praxe informačního profesionála spočívá v hledání míry mezi striktním dodržováním formálně logických pravidel a ohledem na skutečnou povahu organizovaných entit.

1.2.2 NOVÁ PARADIGMATA PRO 21. STOLETÍ

Tabulka 1 srovnává dosavadní paradigmaty organizace znalostí, jež mají svůj původ v 19.–20. století, s nově se ustavujícími paradigmaty počátku 21. století. Jednotlivá paradigmaty jsou seskupena podle toho, kterého faktoru organizace znalostí se týkají. Za klíčové faktory, jež pokrývají Kuhnův model problémů, považujeme společenský kontext a komunikační technologie. Změny v této oblasti následně vyvolávají změny modelů řešení těchto problémů, tj. změny v aktivitách, jejich aktérech a metodikách, zobrazené na řádcích 6–13 v druhé části tabulky.

Tab. 1: Paradigmaty organizace znalostí

		19.–20. století	21. století
Společenský kontext	1.	industriální ekonomika	znalostní ekonomika
	2.	idea národního státu	globalizace, multikulturalismus
Komunikační technologie	3.	lineární komunikace v informačním systému	síťový model komunikace v datových, dokumentových a sociálních sítích
	4.	tištěné (analogové) dokumenty	elektronické dokumenty
	5.	statické dokumenty/záznamy	jednotlivá fakta, propojená data
Převažující aktivity	6.	uchování, ochrana dokumentů	přístup k dokumentům/informacím (dostupnost)
	7.	pasivní popis (katalogizace)	aktivní návrh nových systémů
	8.	výběr kvality (filtrování)	informační zahlcení, problém důvěryhodnosti
	9.	technologický přístup (<i>know-how</i>) kulturní a historizující přístup	vědecký přístup (<i>know-why</i>)
Aktéři	10.	paměťové instituce (knihovny, archivy, muzea)	všechny typy institucí, orientace na nejširší veřejnost (laicizace, <i>crowdsourcing</i> , <i>folksonomie</i>)

40 Charles Ammi Cutter. Subjects. In: *Rules for a dictionary catalog*. 4. uprav. vyd. Washington: Government Printing Office, 1904, s. 12, 70.

Metodika	11.	předmětové versus systematické selekční jazyky (dualita)	ontologie (integrovaný přístup)
	12.	hledání jednoho „dokonalého“ systému organizace	propojení (interoperabilita) stávajících systémů
	13.	ustavení speciálního oboru (informační věda, organizace znalostí), interdisciplinarita	transdisciplinarita

Změněný společenský kontext

Společenský kontext spolu s komunikačními technologiemi bezprostředně ovlivňuje charakter společenské komunikace, v jejímž rámci organizace znalostí probíhá.

1. Od industriální ekonomiky ke znalostní ekonomice, od informačních zdrojů ke zdrojům ekonomickým

Agrární ekonomika využívala pro práci se znalostmi bibliografii, v éře industriální ekonomiky byl ustaven obor dokumentace. Nástup postindustriální, znalostní ekonomiky je spojen s obory informačního a znalostního managementu. Na rozdíl od industriální ekonomiky jsou klíčovým zdrojem znalostní ekonomiky znalosti. S tím souvisí zvyšování podílu znalostních pracovníků (včetně manažerských pozic) v organizacích. Počet profesionálů, kteří jsou ve své každodenní činnosti závislí na přísunu informací, dramaticky stoupl. Nutnost organizovat znalosti tak proniká ze sféry vědy a výzkumu a z tradičních paměťových a fondových institucí do podnikové a obchodní sféry. To přináší jednak rozšíření záběru, jednak zcela nová témata a problémy k řešení: převod implicitních znalostí na explicitní, reprezentace znalostí (tj. převod znalostí na informace), sdílení a transfer znalostí, integrace znalostí do pracovních procesů.

2. Od idejí národního státu ke globalizaci a multikulturalismu

Pro praxi organizace znalostí představuje tento fenomén obtížně řešitelný problém. Pokud platí, že kategorizaci a klasifikaci významně ovlivňuje i specifický kulturní kontext tvůrce a uživatele kategorizace, je nasnadě, že v globálním multikulturním prostředí je třeba hledat „jednotu v různosti“. Obhájcem tohoto přístupu je David Weinberger, který v knize *Everything is miscellaneous* (Všechno patří do různého)⁴¹ dokládá, jak digitalizace umožňuje uskutečnit myšlenku různých pohledů a rozmanitosti pořádání.

S ústupem idejí národního státu souvisejí i změny v oblasti institucionální/státní podpory „národních“ institucí a projektů, započaté katalogizací (a tím zpřístupněním) zkonfiskovaných knih a založením první národní periodické bibliografie v průběhu Velké francouzské revoluce. Nyní se pro takové projekty hledají nové způsoby zdůvodnění existence a zdroje na jejich

41 David Weinberger. *Everything is miscellaneous: the power of the new digital disorder*.